

УДК 94.009.17(=161.2=161.1) «1944/1946»

Т.О. Карпухіна

ДИНАМІКА ПРОЦЕСУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (1944-1946 РР.)

У статті досліджено процес депортації українців з Польщі в роки Другої світової війни та післявоєнний період. Передумови та основні етапи депортації українців з Польщі.

Ключові слова: депортація, українське підпілля, польське підпілля.

В статье исследован процесс депортации украинцев из Польши в годы Второй мировой войны и послевоенный период. Причины и основные этапы депортации украинцев из Польши.

Ключевые слова: депортация, украинское подполье, польское подполье.

In the article investigational process of deportation of Ukrainians from Poland in the years of Second world war and post-war period. Pre-conditions and basic stages of deportation of Ukrainians are from Poland.

Key words: deportation, Ukrainian underground organization, Polish underground organization.

27 липня 1944 р. між РНК СРСР та ПКНВ була підписана Угода про радянсько-польський державний кордон, у відповідності з якою значні українські етнічні території знову перейшли під владу Польщі. 9 вересня 1944 р. була укладена угода між РНК УРСР та ПКНВ, яка передбачала депортацію українців з території Польщі в УРСР і поляків з УРСР в Польщу [5, 287 – 293]. Депортацію українського населення Закерзоння не слід розглядати як винятковий і нічим не зумовлений процес. Важливо з'ясувати причини депортації та мету, що її переслідували держави, котрі були зацікавлені у вирішенні українського питання й у тій чи іншій мірі мали причетність до депортаційних процесів

Періодизація процесу депортацій подана Є. Місило у передмові до першого тому фундаментального двотомного збірника документів "Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944-1946" [5, 10 – 14]. Автор виділяє чотири етапи депортації:

Перший етап тривав від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. Виселяли, в основному, мешканців сіл Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, які весною і літом 1944 р. були "грунтовно" сплюндровані та спалені загонами Армії Крайової, Батальйонів хлопських й інших польських підпілляних формувань.

Другий етап окреслюється хронологічними рамками з початку січня до кінця серпня 1945 р. Через важку зиму процес переселення дещо призупинився. Зате після звільнення від німецької окупації західних регіонів Лемківщини почався масовий виїзд людей із сіл, зруйнованих у важких боях між вермахтом та радянськими військами на Дуклянському і Лупківському перевалах. Властиво це була остання група відносно добровільних переселенців, з яких майже половина були мешканцями Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів. Всі інші тікали перед терором польського підпілля.

Третій етап тривав з початку вересня до кінця грудня 1945 р. Під час нього за допомогою 3, 8 і 9 дивізій піхоти ВП виселення провадилось із Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів.

Четвертий етап розпочався 1 січня і закінчився 15 червня 1946 р. Під час нього було переселено найбільшу кількість жителів Закерзоння – більше 250 тисяч. Характеризувала цей етап в порівнянні з іншими максимальна жорстокість та безоглядність, з якою провадилось нищення і виселення українських сіл.

Депортації, що проходили протягом першого етапу носили певний відбиток добровільності, проте із самого свого початку добровільність переселення була дуже сумнівною. Польські офіційні власті одразу ж почали продукувати укази й постанови,

антиукраїнськість яких була очевидною. Постійними й цілеспрямованими були адміністративні утиски, спрямовані на те, щоб примусити українців до виселення.

Із наближенням зими кількість заяв почала зменшуватись. З однієї сторони, це було пов'язано із небажанням людей покидати теплі домівки у зимові холоди та їхати в товарних вагонах чи на відкритих платформах у невідомість. Інша причина полягала в тому, що ще не всі українські етнічні землі Польщі були визволені від фашистських загарбників, а на звільнених територіях потроху вичерпувалась кількість тих людей, яких недоля гнала у чужі краї.

Ще однією причиною зменшення кількості заяв на виїзд була низька активність польського підпілля, яка в основному була спрямована проти українців і була домінантою в «заохоченні» українців на виїзд. В кінці 1944 р. фронт проходив по території Закерзоння і присутність військових частин Червоної Армії та вермахту робили широкомасштабні антиукраїнські дії АК нереальними. В тилу радянських військ одразу ж почалися масові операції проти АК.

З огляду на це українсько-польський конфлікт на кінець 1944 р. дещо притих. Відповідно впала й кількість бажаючих покинути отчі землі. Всього до кінця року подали заяви на виїзд 37882 особи.

Найбільш інтенсивно проходив прийом заяв у Білгорайському, Грубешівському, Холмському, Красноставському та Замостівському повітах, де виявило бажання евакуюватись 60-90 % українських родин. Мотиви, з яких люди погоджувались подати заяви на виїзд, були різними, проте домінуючим все ж було бажання зберегти своє життя та майно від терору польських збройних формувань. Точно людські втрати встановити практично неможливо, проте в майже в кожному з сіл було по-звірячому замордовано від кількох до сотень осіб.

Найнижчі були темпи евакуації в Ліському, Любачівському, Перемиському, Сяноцькому та Ярославському повітах. Значні формування військової округи УПА "Сян" робили все можливе, щоб зірвати депортацію українців до УРСР, в тому числі й винищували переселенські комісії. З 10 жовтня 1944р. до 26 лютого 1945 р. було зроблено 20 замахів на працівників переселенчих органів, при чому 1 референт був убитий, 1 пропав безвісти, 3 поранено, вбито 55 солдат і офіцерів ЧА, що несли охорону[56, арк. 10]. Тому радянські вповноважені в селах району старались з'являлись якомога рідше. В основному агітація обмежувалась зборами в більших населених пунктах і розклеєнням оголошень по менших селах за допомогою місцевої адміністрації.

Малу кількість заяв, співвідносно з числом наявних у повітах українців, можна пояснити також і наближеністю цих територій до Галичини, а отже набагато вищу національну свідомість та згуртованість їх жителів. Це, а також компактність проживання українців творила впевненість, що даний регіон буде або прилучений до УРСР, або так і залишиться незмінним етнічно у межах Польщі.

Гальмувало депортацію також і те, що польська адміністрація вказаних повітів не виконувала інструкцій ПКНВ про сприяння у роботі радянським уповноваженим, не надала їм житло, автотранспорт, не забезпечила безкоштовним харчуванням.

Велика різниця між кількістю заяв на виїзд та реальним числом переселених пояснюється рядом причин, але в найбільшій мірі повільний хід депортації українців Польщі пояснювався роботою залізничного транспорту, який був на той час основним засобом перевезення. Детально роботу транспорту при переселенні буде висвітлено в наступному підрозділі дисертаційної роботи.

Початок другого етапу переселення розпочався зі збільшення території проведення переселення. Новий наступ Червоної Армії розгорнувся 12 січня 1945 р. по всьому Східному фронту. В числі інших територій було повністю визволене й усе Закерзоння. Тепер переселення могло проводитись із усіх заселених українцями територій.

Як вже зазначалось вище, зимою процес подачі заяв значно скоротився, хоча

продовжувалась депортація людей, що висловили бажання переселитись в 1944 р. За другу п'ятиденку січня 1945 р. не було подано жодної заяви[5, 407]. У лютому кількість заяв про виїзд почала зростати за рахунок людей із Південної та Західної Лемківщини. Бажання жителів цього регіону переселитись в УРСР пояснюється тим, що в результаті важких боїв при взятті Лупківського та Дуклянського перевалів була знищена абсолютна більшість житлових та господарських будівель місцевого населення. Тому українцям цього регіону в прямому розумінні не було що втрачати. А оскільки переселенської адміністрації в цьому регіоні ще не було, то люди несли свої заяви в інші повіти. На думку Є. Місила, це "була остання група осіб, що переселялись до УРСР із власної волі, без застосування щодо них примусу"[5, 11].

Зовсім іншою була ситуація із поданням заяв у прикордонних південних повітах. Малу кількість поданих заяв у згаданих повітах радянські джерела пояснюють особливою активністю загонів УПА у цьому регіоні. Проте саме наявність повстанців також говорить про повну підтримку їх із сторони місцевого населення. Українці, що проживали компактною масою у цих регіонах, у будь-який спосіб старались уникнути депортації й у повстанцях бачили своїх захисників. Тому підтримка УПА була беззаперечною.

В середині 1945 р. подача заяв на добровільний виїзд майже припинилась. Причин зменшення кількості українців, що вирішили залишити отчі землі, є кілька. Ті сім'ї, чие господарство було знищене під час окупації, бойових дій на фронті, а також в результаті польського терору вже встигли подати заяви на виїзд або виїхали. На той час в Польщу почали нелегально повертатись українці, що були депортовані в кінці 1944 – на початку 1945 рр. За їх описами в УРСР переселенців чекали знищені війною міста і села, голод, колгоспна система та вже звичні для громадян СРСР репресії. Всі це відомості поширювалось оунівською пропагандою і аж ніяк не заохочували людей до переселення/

Ті ж, що залишились, вже не реагували на будь-які форми адміністративного тиску польської влади. Люди слухняно йшли до війська, платили всі податки нарівні з польськими громадянами, посилали дітей у польські школи або ж просто навчилися ухилятися від усіх перерахованих негараздів. Особливо це стосувалось тих районів, де ситуацію контролювали загони УПА чи АК, а польська державна адміністрація зосереджувалась лише у більших містах.

Такий стан справ зовсім не відповідав планам як польської, так і радянської сторін. Розпочались активні пошуки того нового чинника, який все ж примусив би українців переїхати до УРСР. І такий засіб невдовзі був знайдений, обговорений та використаний з максимальною ефективністю.

За відповідною вказівкою секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка М. Підгорний звернувся до Е. Осубки-Моравського із вимогою вжити війська для активізації переселення. Після попереднього узгодження 11 серпня 1945 р. відбулась нарада за участю міністра Громадської Адміністрації, його заступника, начальника Генштабу ВП, люблінського і рязівського воевод, а також представника УРСР М. Підгорного. На нараді вирішено:

З усіх господарств, що не евакуйовувались, зняти податки за цей та попередній роки.

Для охорони переселенців під час просування із сіл до залізничних станцій і до кордону радянська сторона зобов'язувалась спрямувати по одному батальйону військ НКВС у кожен повіт.

Військова акселерація депортації українців була спільним рішенням як польських, так і радянських властей. Разом із введенням військ почався третій етап депортації. Переселення, яке до цього зберігало хоч якийсь натяк добровільності, тепер стало повністю примусовим. Якщо раніше люди мали ще хоча б відносну можливість обирати, де вони будуть жити далі й громадянами якої держави вони залишаться, то тепер ці питання вирішувались без їхньої участі.

Те, що українці не були відселені в УРСР на всі сто відсотків радянські джерела пояснювали тим, що частина сімей є змішаними українсько-польськими, інші сім'ї –

відносно великими землевласниками. Частими були випадки, коли літні люди заявляли, що хочуть вмерти на рідній землі та навідріз відмовлялись виїжджати.

В листопаді 1945 р. підрозділи ВП виселили українців з цілої Перемищини, за винятком деяких сіл на кордоні з Ярославщиною. В доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка зазначалось, що за станом на 1 листопада 1945 р. повністю закінчена депортація в Замостівському (93,6% від загальної кількості українців), Красноставському (81,5%), Любартівському (100%), Радзинському (100%), Біла-Підляському (100%) та Ясловському (99,7%) повітах. Залишились лише ті люди, що категорично відмовлялись виїхати. Завершувалась робота в Холмському (98,4%) та Білгорайському (88,6%) повітах.

Повільні темпи евакуації в Лиському (депортовано 7 % українців), Любачівському (31,3 %) та Сяноцькому (51,1 %) повітах пояснювались діяльністю бійців УПА та частково польських підпільних формувань, що руйнували комунікації, знищували евакуаційні комісії, вступали в бої з частинами ВП та вели активну контрагітацію проти виселення. В Лиському повіті офіцери ВП заздалегідь повідомляли села про заплановані облави і рекомендували селянам тікати в ліси й переховуватись там, поки війська не залишать цей регіон. Схожу роботу провадили офіцери ВП і в сусідньому Сяноцькому повіті, а місцева адміністрація навіть відправила у Варшаву спеціальну делегацію з проханням про припинення депортації як процесу, що руйнує господарство повіту. Тому до 26 листопада 1945 р. із цих повітів централізовано не виїхало жодне село.

Загалом з початку вересня до кінця грудня, під час третього етапу депортації в СРСР було примусово переселено 22854 родини (81806 чол.); за радянською статистикою – 20691 сім'я (82470 чол.) [398, 12; 231, 173]. За інформацією Є.Пастернака на 31 грудня 1945 р. з Польщі було виселено загалом 91154 українських родини або 431715 осіб [5, 45-57]

На кінцевому четвертому етапі виселення набрало форми класичної етнічної чистки, яка включала пацифікацію та палення сіл, терор проти мирних мешканців, впровадження принципу збірної відповідальності, повальні езекуції, проваджені регулярними підрозділами ВП. Але якщо раніше в терорі проти українців найактивнішу участь брали підпільні формування польських націоналістів і в їх злочинній діяльності можна було звинувачувати окремих командирів підрозділів чи керівників підпілля, то тепер виконавчим органом терору виступали урядові збройні формування – регулярні частини ВП, підрозділи органів безпеки, охорони кордону та ін., які керувались виключно урядовими інструкціями.

Якщо зимою 1944-1945 рр. процес переселення дещо призупинився, то зимою 1945-1946 рр. була лише невеличка пауза, пов'язана з святкуванням різдвяного циклу римокатолицьких свят. Відповідно до наказу головного представника у справах евакуації українців з РП, "... зимовий час не може бути перешкодою у тривалості депортаційної акції, діяльність не може бути зупинена ні на хвилину". [9 арк 63-65] Відповідно темпи депортації в першій половині 1946 р. постійно зростали.

Доведені терором військових до відчаю, селяни кидали роками нажите майно і без оформлення жодних документів цілими селами нелегально переходили радянсько-польський кордон.

Під тиском переселенчої акції українці вдавались до багатьох способів оминати депортацію. В 1946 р. села вже не ставили будь-якого активного опору. Найдієвішим способом пасивного опору була втеча в оточуючі ліси. Проте тривале перебування в них у зимовий період було нереальним. Врешті-решт люди повертались додому, викопували заховане від бандитів та війська майно й приречено погоджувались виїхати в УРСР. Краще лавірувати між військовими частинами вдавалось жителям сіл, віддалених від центрів повітів. У далеких селах краще була поставлена агітаційна робота ОУН, частіше проводились мітинги, розклеювались листівки. Сніги, бездоріжжя, захист формуваннями УПА дозволили їм перебути зиму вдома. Проте весною настала і їх черга [7, 38 – 41].

Багато українців пробувало уникнути переселення, утікаючи на етнічні польські терени. Явище це набрало таких розмірів, що Люблінський воєвода 20 березня 1946 р. видав таємний

наказ, згідно з яким тих поляків, що переховували українців, вважали за приналежних до підпілля й поводитись з ними відповідно[.

Частина українців, розуміючи, що на рідній землі їх у спокої уже ніхто не залишить, вважали за доцільніше переселитись в Словаччину. За станом на 14 травня 1946 р. близько 2500 українців Польщі переїхало на територію ЧССР[243, 138 – 139]. В червні словаки розпочали силоміць передавати українців полякам, які розміщували їх у вагонах та відправляли в УРСР. Так потрапило в УРСР близько 5000 чоловік. В липні словаки видали ще 2500 українських втікачів. 8 липня в чехословацька сторона заявила, що на її території українських мігрантів з Польщі більше немає[5, 242 – 243].

Бували випадки, коли окремі багатші сім'ї і навіть цілі села збирали гроші та продукти харчування для підкупу польських офіцерів або чиновників. 5 квітня 1946 р. Генштабом ВП була створена операційна група «Ряшів», у яку ввійшли діючі на терені 3, 8 і 9 дивізії ВП, 14 і 18 полки, а також всі сили Міліції Обивательської (МО), Війська Охорони Прикордонної (WOP), Корпусу Безпеки Внутрішньої (KBW), дислоковані в прикордонних воєводствах. Для виселення українців у вузькій прикордонній смузі було зосереджено майже чотири дивізії або 25 % всіх піхотних з'єднань, якими диспонувала в той час польська армія.

На протязі з січня по квітень включно 8 і 9 дивізії виселяли в день близько ста родин кожна. Відповідно до наказу начальника операційної групи «Ряшів» бригадного генерала Й.Роткевича, від 9 травня 8 дивізія мала виселяти не менше 300 родин в день, а 9 дивізія – 150 родин. На кінець травня 8 дивізія виселяла щодня не менше 500 родин[4, 148 – 149].

Поступово процес виселення добігав кінця. Використання військ та інших силових структур держави дало свої результати і навіть у повітах, де населення було найсвідомішим, а активність УПА максимальною – виїжджали останні родини.

Завершення офіційного періоду супроводжувалось підписанням протоколів про завершення переселення, що почали підписуватись після 14 травня 1946р.

Водночас слід зазначити, що далеко не всіх українців депортували в УРСР. Існують дані про додаткову кількість українців (близько 150000 чол.), переселення яких у західні воєводства Польщі відбулось в ході акції «Вісла».

Після завершення офіційного терміну переселення депортації українців продовжувалися. Так в липні 1946 р. з Володавського повіту виїхали жителі сіл Сушно, Королівка, Окунинка, Собібор, Осова та інші[243, 318 – 319]. До кінця липня тривало так зване «зачищення» терену. Значні військові з'єднання прочісували місцевість у пошуках втікачів, що покинули села й переховувались у лісах. Цих людей переселяли в УРСР без ніякої документації. На початку листопада з Перемиського, Бжозовського, Ярославського, Любачівського, Сяноцького та Ліського повітів було виселено 595 осіб. В грудні цього ж року спроба відновлення виселенчої акції відбулась в кількох селах Перемиського повіту, звідки виїхало близько 500 осіб[243, 337 – 340]. Виїжджали сім'ї, чиє майно згоріло в результаті репресій польського війська – люди мусили тікати – в противному разі їх чекала зима під відкритим небом. Іншою категорією були ті, кого просто спіймали польські вояки. Додатково до кінця грудня 1946 р. було виселено ще близько 2 тисяч українців. Всього протягом четвертого етапу депортації в УРСР було депортовано 37665 сім'ї (154329 особи) [9, 64-65].

Четвертий етап депортації досить суттєво різнився від попередніх етапів і мав притаманні тільки йому особливості. На цьому етапі, як і на третьому, годі було говорити про добровільність виселення. Проте від попередніх етапів він відрізнявся саме безоглядною жорстокістю та брутальністю, з якою проводилось виселення. Якщо на першому і другому етапах роль військ була несуттєвою, якщо на третьому етапі військові частини допускали хоч якусь толерантність, то у 1946 р. дивізіям були наведені плани на виселення українців, які беззастережно виконувались.

На четвертому етапі практично єдиним прискорювачем депортації були підрозділи ВП. Тепер саме урядові солдати палили села, грабували й розстрілювали невинних людей, впроваджували принцип збірної відповідальності як найдієвіший засіб боротьби з УПА.

Якщо раніше українці боялись підрозділів АК, то тепер польські підпільники знаходили певне розуміння і серед населення, і серед керівництва УПА як борці проти поширення на захід впливу комуністів. Польське підпілля почасти здеморалізоване масовими акціями «уявнень» та капітуляцією керівництва, почасти здезятковане у боях з урядовими підрозділами та частинами УПА вже не мало колишньої потуги й не могло масово нищити українські села. З іншої сторони, польські підпільники зрозуміли, що УПА є їхнім єдиним союзником у боротьбі проти комуністів за демократичну Польщу. Після років взаємної ненависті приходило розуміння, що українці ніколи не стануть поляками під силою прямого примусу, зате мирне співжиття і спільна боротьба можуть принести хороші плоди. Траплялись випадки, коли завдяки впливу WiN (Вільність і незалежність) м'якше поводитись в українських селах солдати ВП.

Незважаючи на героїзм та втрати, УПА не змогло спинити процесу депортації. Легкоозброєні і нечисленні повстанські сотні не могли зупинити противника, що маючи кількакратну чисельну перевагу, танки, авіацію та артилерію, провадив планомірне виселення українського населення. Зруйновані комунікації відбудовувались, розбиті підрозділи замінялись іншими із центральних районів Польщі й депортація тривала далі.[7, 56]

Спираючись на вищенаведені матеріали можна зробити висновок, що під час депортації українців не були виконані умови договору від 9 вересня 1944 р., зокрема майже повністю нівелювались засади добровільності, покладені в основу угоди. Силове проведення депортації призвело до численних випадків грабежу та вбивств. Наслідком цього було те, що переселені в УРСР українці не змогли перевезти все необхідне для подальшого життя майно й продукти харчування. Подальша соціально-економічна адаптація депортованих на територію УРСР людей стала набагато важчою й проблемнішою, ніж могла вона бути за умови неухильного виконання угоди від 9 вересня 1944 р.

Джерела та література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либіль – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 502-546.
2. Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. – Київ-Нью-Йорк: видавництво М.П.Коць, 1996 – 376 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. – 752 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.2. 1946 – 1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с.
5. Репатриція чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР. Збірник документів. За ред Є.Місила Каменяра -2007, 256с.
6. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. – Київ: Видання Української Видавничої Спільки, 1999. – 192 с.
7. Сергійчук В. ОУН. – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
8. Акт від 2 серпня 1945 р. прокурора Тернопільської області і секретаря обкому КП(б)У про насилля над поляками, що виїжджали, ф. Р. 1833, оп. С. 5, спр. 30, арк. 141.
9. Постанова № 683 РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 5 травня 1945 р. «Про розселення і господарське влаштування в Західних областях УРСР 30000 сімей українського населення, евакуйованого з території Польщі», ф. Р. 1833, оп. С. 5, спр. 30, арк. 63-65